

Croatia XXIII/XXIV (1992/1993) – 37/38/39

Izvorni znanstveni članak

Anica Nazor

**HRVATSKOGLAGOLJSKE INKUNABULE
U povodu 500. obljetnice brevijara Blaža Baromića
(1493–1993)**

UDK 093(497.5)"1493" * 003.349.12

Hrvatskoglagojske inkunabule samo su dio tiskarske produkcije Hrvata u 15. stoljeću. K tomu one su jedinstven primjer upotrebe najstarijega slavenskoga pisma (glagoljice) u tisku već u prvom razdoblju evropskoga tiskarstva. U liturgijskim, poglavito brevijarskim inkunabulama, ima najstarijih slavenskih prijevoda pojedinih biblijskih tekstova, a u kalendarima 14. veljače zabilježena je svetkovina slavenskih učitelja sv. Ćirila i Metodija. U Baromićevu Brevijaru hrvatskom iz 1493. godine taj blagdan u kalendaru nosi oznaku diupleks, što znači da je blagdan većeg stupnja i u sanktoralu ima službu (oficij) u čast sv. Ćirila i Metodija s odlomcima iz životopisa Konstantina-Ćirila. Ovdje je potanko opisana svaka glagoljska inkunabula, zabilježeni sačuvani originalni primjerci i njihovo nalazište.

U 1993. godini kada se održava XI. međunarodni slavistički kongres u Bratislavi pada 500. obljetnica glagoljske inkunabule *Brevijar hrvatski*, kako je naziva njezin priređivač Blaž Baromić. Ta visoka obljetnica ujedno je poticaj za osvrt na ostale hrvatske glagoljske inkunabule.

Danas se zna za pet hrvatskih glagoljskih inkunabula: dva misala (1483, 1494), dva brevijara (1491, 1493) i priručnik za obavljanje ispovijedi (1496). K tomu ima indikacija da je 1492. godine glagoljicom tiskan traktat o ispovijedi, jer se sačuvao prijepis kolofona u glagoljskom zborniku iz prve četvrti 16. stoljeća. Možda je u 15. stoljeću tiskan u Senju *Ritual s Meštrijom dobra umrtja* (Ars bene moriendi).

Misal 1483.

Prva glagoljska inkunabula je *Misal* koji je iz tiska izašao 22. veljače 1483. godine. Datum izlaska zabilježen je u kolofonu na kraju knjige: *Lětъ g(ospod)niъ .č.u.o.v. (= 1483) m(ě)seca perv(a)ra d(ь)ni .ib. (= 22) ti mis(a)li biše svršeni*. Tiskan je u folio formatu (27 x 18 cm). Sav tekst osim kalendara složen je u dva stupca po 36 redaka.

Tisak je dvobojan: crni i crveni. Crvenom su bojom otisnute rubrike i pojedini blagdani u kalendaru, a crnom ostali dijelovi teksta. Slova su manja, veća i početna. Manjim su slovima tiskani antifonalni dijelovi: introitus, graduale, offertorium, communio, a većim ostali dijelovi: molitve, čitanja i dr. Za početna slova ima trideset znakova. Inicijali nisu otisnuti, već je za njih ostavljen prazan prostor. U nekim su primjercima inicijali naknadno ucrtani rukom. U inkunabuli se pojavljuju ligature, skraćenice, znak za početak naslova ili novoga sadržajnog odlomka i drugi znakovi – u svemu je upotrebljen 201 grafički znak. To znači da je za prvotisak glagoljskog *Misala* gravirana 201 punca (slovni žig). Set manjih slova i ligature vrhunski su dotjerani, dok su u setu velikih slova ostale neke grubosti, koje majstor možda nije dospio dotjerati. Manja slova boljim oblikovanjem, skladom veličina i cjeline »za cijelu kategoriju nadmašuju veća slova« (Paro, 1984, 108). Majstor koji je gravirao slovne žigove za *Misal* iz 1483. prvi »reže prelijepu, pravu tiskarsku glagoljsku uncijalu« (Paro, 1984, 108). Savršenošću slova, ljepotom sloga i tiska glagoljski je *Misal* najljepša od svih tiskanih glagoljskih knjiga koje su izlazile od 15. sve do početka 20. stoljeća. Nema naslovne stranice ni tiskarskoga privilegija. Tiskan je na 219 listova, a posljednji (220) list vjerojatno je bio prazan, jer originalni list ni u jednom poznatom primjerku nije sačuvan. Nesignirano je šest listova kalendara. Kvaternioni s misalskim tekstom signirani su glagoljskim slovima u donjem desnom kutu. Uz glagoljsko slovo na prva četiri lista kvaterniona dolaze uspravne crte (npr. a, aII, aIII, aIIII). Jedna je stranica prije kanona ostala prazna da se na nju nalijepi drvorez Raspeća. Samo u tri primjerka ulijepljen je drvorez Raspeća: bečkom, sanktpeterburškom i washingtonskom. Sva-

ki je drvorez drugačiji. Najmlađi je i sadržajno najbogatiji drvorez u bečkom primjerku (*Misal*, XXXV).

Misal sadrži: 1. kalendar (u kojem se 14. veljače čita: *Kurila i Metodije ispovjedačniku* i *Valentina mučenika*; na 28. rujna *Večeslava krala m(u)č(eni)ka*); 2. Proprium de tempore; 3. Ordo missae i kanon; 4. votivne i mrtvačke mise; 5. Proprium sanctorum; 6. Commune sanctorum i 7. ritualne tekstove.

Jezik *Misala* je crkvenoslavenski hrvatske redakcije. Istim su jezikom napisani svi hrvatskoglagoljski misali i svi ostali hrvatskoglagoljski liturgijski tekstovi. U prvotisku *Misala* sa crkvenoslavenskim jezikom još se jače miješaju čakavske jezične crte nego u rukopisnim glagoljskim misalima. U prvotisku *Misala* često se upotrebljava zamjenica *ja* na mjestu gdje rukopisni misali imaju *az*; *žakan* mjesto *djak*; *celov* mjesto *celovanje*; *va višnjih* mjesto *vispar* itd, itd. *Jat* je često ostvaren sa *e*: *beseda*, *svet*, *telo*; *u* se zamjenjuje sa *o* (*modar/mudar*; *modrost/mudrost*; *tropi/trupi*; *soprog/suprug*; *bodi/budi*; *bodite/budite*; *večero/večeru*; *Avgostino/Avgustinu*). Ekavizmi i zamjena samoglasnika *u* sa *o* karakteristične su crte nekih govora u Istri.

U kalendaru prvotiska *Misala* pojavljuju se svetkovine koje se štiju u Istri (tršćanski mučenici): Lazar, Servul (Socerb), Just, porečki Mavar, Nicefor (Nečipr) iz Pićna. Svetkovinu *Prenesenja tijela svetoga Jeronima* (*Translatio s. Hieronymi*), koju je prvotisak *Misala* unio u kalendar 9. svibnja, ne pojavljuje se ni u jednom glagoljskom ni suvremenom latinskom kalendaru. Unošenje te svetkovine u tekst prvotiska *Misala* povezuje se s Istrom, zapravo s istarskom teorijom o podrijetlu sv. Jeronima, koja je u to doba bila aktualna. Prema toj teoriji sv. Jeronim rodio se u Istri (u Zrenju kod Buzeta) (Pantelić, 1967, 39–40). Pojavu istarskih crta u jeziku i svetkovina u kalendaru koje su se štovale u Istri ističemo zbog toga što upućuju na mjesto gdje je mogao biti priređen tekst prvotiska *Misala* (Pantelić, 1967, 76). U znanosti se ponavljala tvrdnja da mu je predložak bio tekst rukopisnog *Misala kneza Novaka* iz 1368. godine. Rezultati novijih temeljitih tekstoloških i komparativnih istraživanja pokazali su da je *Misal kneza Novaka* doista poslužio kao glavni, ali ne i jedini, predložak prvotisku *Misala*. Prvotisak ima više tekstova nego Novakov, i to četiri votivne mise i osam sekvencija. Dodatne tekstove – mise i sekvencije – imaju istarski glagoljski rukopisni misali (Pantelić, 1967, 74–80). U vrijeme priprema za izdanje prvotiska *Misala* u Istri se nalazio njegov glavni predložak – *Misal kneza Novaka*, koji su Istrani otkupili 1405. godine za crkvu sv. Jelene u Nugli i za nj platili četrdeset i pet zlatnika. Još 1482. godine *Novakov* se *Misal* nalazio u Istri (danas se čuva u Austrijskoj nacionalnoj knjižnici u Beču, sign. Cod.Slav.8), što se vidi iz bilješke koju je glagoljicom napisao Ročanin Juri žakan: *Vita. Vita. Štampa naša gori gre .č.u.o.b (= 1482) m(êse)ca ijuna .i. i .e. (= 26) d'ni to be pisano v grade Izule to pisa Juri žakan iz' Roča b(og) ь mu pomagaj i v'sem ki mu dobro ote*. Ta se bilješka tumači kao izraz radosti i veselja

koje Istranin žakan Juri iskazuje zbog toga što štampanje (*Misala*) napreduje.

Navedeni podaci upućuju na zaključak da je tekst prvotiska *Misala* iz 1483. mogao biti priređen u Istri (Pantelić, 1967, 74). Materijalni podaci o priređivaču teksta, slovorescu, slagaru, tiskaru, mjestu tiskanja nisu poznati niti su zabilježeni u kolofonu knjige. Stoga se ni danas ne može pouzdano reći tko je sudjelovao u priređivanju, slaganju i tiskanju najstarije hrvatskoglagoljske inkunabule i gdje je ona tiskana unatoč tomu što su mnogi pokušavali i još jednako pokušavaju naći odgovore na ta pitanja. Iz rekonstrukcije tiskarskih postupaka vidi se da su slagar i tiskar bili »među prvim majstorima tiskarskog umijeća svog vremena« (Paro, 1984, 109). Kao mjesto tiskanja u literaturi se spominju Venecija i nekoliko mjesta u Hrvatskoj, ponajčešće Kosinj u Lici (v. *Misal*, LXIX–LXXIX).

Koliko je primjeraka *Misala* izašlo, nije poznato. U počecima tiskarstva naklada je varirala između 150 i 250 primjeraka. Od ukupne naklade *Misala* iz 1483. sačuvalo se jedanaest nepotpunih primjeraka na papiru i sedam fragmenata (listova), od kojih tri lista na pergameni. Na pergameni se nije sačuvalo ni jedan primjerak, ali pergamentni fragmenti svjedoče da je bilo cjelovitih primjeraka na pergameni, jer dva pergamentna lista pripadaju kvaternionu bliže početku knjige (dz), a jedan bliže kraju knjige (s).

U pet primjeraka *Misala* koji se čuvaju u Zagrebu pojavljuje se pet vodenih znakova pri čemu se nisu uzimale u obzir brojne varijante: 1. volovska glava s crtom na kojoj stoji kruna; 2. vaga u krugu sa zvijezdom i prstenom; 3. vaga u krugu sa zvijezdom bez prstena; 4. vaga u krugu sa strijelom u dvije varijante i 5. grčki križ. Oko tri četvrtine knjige papir ima vodeni znak volovske glave sa crtom i krunom među rogovima, vjerojatno njemačkoga podrijetla (Bošnjak-Hofman-Putanec, 26–28).

Šest primjeraka čuva se u knjižnicama u Hrvatskoj i pet u inozemstvu. U Zagrebu u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci čuvaju se dva primjerka, od kojih jedan potječe iz knjižnice Ljudevita Gaja. Jedan (sign. RI-4°-62a) ima 211 listova, drugi (RI-4°-62b) ima 205 listova. Dva se primjerka čuvaju u Knjižnici Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Jedan ima 129 listova (Ink II 14), a drugi (otkriven 1975. godine) ima samo 62 lista (Ink II 14 b) (Tandarić, 1976). Jedan se primjerak čuva u Knjižnici samostana franjevaca trećoredaca na Ksaveru u Zagrebu (nekoć je pripadao samostanu istoga reda u Glavotoku na otoku Krku) i ima 209 listova. Jedan je primjerak pohranjen u knjižnici samostana dominikanaca u Bolu na Braču i ima samo 46 listova.

U inozemstvu se primjerci prvotiska *Misala* čuvaju: dva u Vatikanскоj biblioteci: jedan (sign. Inc. II 733) ima 217 listova, a drugi (Inc. II 734) 171 list. Po jedan se primjerak čuva: u Beču, ÖNB (sign. 1D 14), ima 215 listova; Washingtonu, Kongresna biblioteka, 213 listova; Sanktpeterburgu, Državna biblioteka »Saltykov-Ščedrin« (Berč. 1), 218 listova. Sanktpeterburški je primjerak najpotpuniji, jer mu nedostaje samo

jedan list. Pripadao je Zadraninu, filologu Ivanu Berčiću, a on ga je dobio od Splićanina Frane Carrare, arheologa i historičara.

Fragmenti se nalaze u Hrvatskoj. Dva se lista na papiru čuvaju u arhivu franjevaca trećoredaca u Krku, a jedan list na papiru čuva se u Staroslavenskom zavodu u Zagrebu (potječe iz Novog Vinodolskoga). Jedan list (zapravo dio lista) čuva se u samostanu franjevaca trećoredaca u Krku (kvaternion *s*), drugi se čuva među fragmentima Staroslavenske akademije u Krku (kvaternion *dz*) i treći list pergamene istoga kvaterniona nalazi se u franjevačkom samostanu na otočiću Košljunu kod Krka (*Misal*, XXXIII). Komadić (4 x 7cm) 205. lista prvotiska *Misala* čuva se u Sanktpeterburgu u Državnoj bibl. »Saltykov-Ščedrin« u Berčićevoj zbirci. Pronašao ga je Andrej Kruming u Berčićevu primjerku prvotiska *Misala* (Kruming, 1984, 235).

Jedan se nepotpun primjerak prvotiska *Misala* nalazio u Ricmanjima kod Trsta. Ne zna se kako je dospio u Beograd, vjerojatno u Narodnu biblioteku i ondje je 1941. godine mogao izgorjeti za vrijeme bombardiranja (Bošnjak, 1957, 299–300).

Prvi opis *Misala* napisao je rukom na latinskom jeziku 1820. godine Mihail K. Bobrowski, istaknuti bjeloruski slavist i orijentalist, profesor na Sveučilištu u Vilnu (1784–1848) uz prvi primjerak (sign. Inc. II 733) u Vatikanskoj biblioteci. Opis je pouzdan i sadrži vrijedne podatke o knjizi. Bobrowski ističe da je knjiga »rjeđa od bijeloga gavrana«, da je treba cijeniti »kao neki rukopis«. Hrvatski prijevod opisa objavio je M. Bošnjak 1957. (str. 305–306). Zahvaljujući upravo M. Bobrowskom, prvotisak glagoljskoga *Misala* ušao je u jedan od prvih u Rusiji i za slavensku filologiju veoma važnih časopisa *Bibliografičeskie listy*, koji je u Sanktpeterburgu 1825. pokrenuo ruski učenjak Petar I. Keppen (1793–1864). Tekst o prvotisku objavljen je u 1. broju 1825, s. 9. Bobrowski je ujedno prvi slavist koji je počeo proučavati hrvatsku tiskanu knjigu. U vlastitoj knjižnici imao je prva glagoljska izdanja rimske *Propagande* (Labynceev, 87–90).

Prvotisku glagoljskoga *Misala* osobita se pozornost u hrvatskoj kulturnoj javnosti počela poklanjati od pedesetih godina našega stoljeća. Objavljen je pretisak *Misala* 1971. godine. Pretisak je kompletiran od nepotpunih primjeraka Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu i Vatikanske biblioteke. U dodatku uz pretisak objavljeni su prilozi više autora koji su o *Misalu* pisali i drugdje. Među priložima je iscrpan sadržaj *Misala*, u kojemu su zadržani izvorni nazivi svetkovina i liturgijskih obrazaca u latiničkoj transliteraciji. Navedena su biblijska čitanja u pojedinim liturgijskim obrascima (Tandarić). U latiničkoj transliteraciji objavljen je izbor perikopa evanđelja (Hercigonja), pregled kvaterniona i listova svih sačuvanih primjeraka (osim iz novopronađenoga 1975), tabela vodenih znakova (Bošnjak), popis biblijskih odlomaka (Pantelić), tabele grafičkih znakova (Tandarić) i popis literature (Bošnjak).

Brevijar 1491.

Druga je inkunabula *Brevijar*, od kojega se sačuvao samo jedan originalni primjerak na papiru i fragment kalendara na pergameni. Sačuvani primjerak nije cjelovit. Nedostaje mu posljednji kvaternion s kolofonom i, možda, s podacima o datumu i mjestu tiskanja i osobama koje su u njegovoj pripremi i tiskanju mogle sudjelovati. Podaci o tome nisu poznati ni iz drugih izvora. Tabla pomičnih blagdana u *Brevijaru* za trideset godina (1492–1522) pomaže u određivanju godine tiskanja: ako tabla počinje 1492. godinom, prvotisak glagoljskoga *Brevijara* mogao je izaći godinu dana prije, tj. 1491. godine.

Sačuvani primjerak ima VIII + 380 listova, vel. 16,1 x 11,5 cm. Tekst je tiskan u dva stupca po 38 redaka (osim kalendara koji ide preko čitave stranice) u dvije boje: crnoj i crvenoj. Prvi kvaternion s kalendarom, tablom pomičnih blagdana i indeksom kvaterniona nije signiran. S brevijarskim tekstom počinje signiranje kvaterniona glagoljskim slovima u donjem desnom kutu. Na prva četiri lista svakoga kvaterniona uz glagoljsko slovo dolaze uspravne crte (npr. aI, aII, aIII, aIIII). Signiranje počinje tri puta i teče azbučnim redom: a-f; a-t; aa-dd. Posljednji arak (t) u drugom nizu ima četiri lista. Originalna folijacija počinje teći s brevijarskim tekstom i otisnuta je glagoljskim slovima u gornjem desnom kutu. Jednako kao što signiranje kvaterniona počinje tri puta tako i folijacija počinje tri puta: 1–183; 1–163; 1–32, ali nije uvijek točna. Ima početnih slova visine približno redak i pol. Tiskan je jednim tipom slova. Ligature nisu brojne po oblicima i ne upotrebljavaju se često. Otisnuti su glagoljski (većinom) i latinski inicijali u visini dva retka, ali ostalo je i praznih mjesta za male inicijale. Uz to je ostavljen prazan prostor za inicijale od tri i četiri retka i za početni inicijal sedam redaka. Mjera od deset punih redaka iznosi 33 mm.

Papir je u jedinom sačuvanom primjerku raznovrstan, kakav je u ono doba bio u opticaju u lombardsko-venetskoj regiji. Odgovara papiru (gramaturi i filigranima) koji je upotrebljen u tri dijela *Rimskoga misala*, tiskana kod Joannisa Hammana u Veneciji 1491. godine, kada je vjerojatno objavljen prvotisak glagoljskoga *Brevijara* (Cronia-Cini, 82). Sadrži: kalendar, tablu pomičnih blagdana, indeks kvaterniona prema početnoj riječi; temporal, psaltir, kantiče, sanktoral i komunal.

Nijedan od danas poznatih dvadeset i devet rukopisnih brevijara napisanih prije izdanja prvotiska *Brevijara* nije mu bio izravan predložak. Prvotisak se ne uklapa u potpunosti ni u jednu skupinu glagoljskih brevijara. U prvom dijelu crkvene godine (temporalu), od adventa do korizme, po izboru biblijskih i homiletskih čitanja i po tekstološkim osobinama, prvotisak *Brevijara* priklanja se najstarijoj poznatoj hrvatskoglagoljskoj tradiciji kakva se ogleđa u *Vrbničkom prvom brevijaru* iz 13. st. S *Vrbničkim prvim brevijarom* prvotisak *Brevijara* prestaje se slagati u korizmi i postaje bliži *Dragučkom brevijaru* iz 1407. godine (Arhiv HAZU, III b 25). Sanktoral (blagdani prema kalendarskom redu) prvo-

tiska *Brevijara*, uzet u cjelini, slaže se s rimskim (vaticanskim i lateranskim) sanktoralom, jednako kao što se slažu ostali hrvatskoglagoljski brevijari, uz jedan ili drugi dodatak. U sanktoralu prvotiska *Brevijara* nema spomena o kultu sv. Ćirila i Metodija. U opsegu proprija pojedinih blagdana prvotisak se slaže s *Beramskim (Ljubljanskim) brevijarom* (Ljubljana, NUK, C 163) (Tandarić 1984, 127–128).

U jeziku ima šarolikosti i neujednačenosti. U pojedinim dijelovima tekst čuva dosta arhaičnosti u morfologiji, a u pojedinim dijelovima iznenađuje mlađim pojavama na svim jezičnim razinama: poluglas se često izostavlja na kraju riječi, ali se opet javlja ondje gdje mu nije mjesto. Osobito je značajna upotreba zamj. *če*, jer ona vodi u kvarnersko-istarski kraj. Pretežno ekavski ostvaraj *jata*, upotreba zamjenice *če* odvajaju prvotisak *Brevijara* od kontinentalnih glagoljskih zadarsko-krbavskih brevijara i povezuje ga s kvarnersko-istarskim brevijarima (Tandarić, 1984, 129). U obilježavanju fonema *e* slagari se služe grafemima *estb* i *jatb*, a *jatom* se ponekada obilježuje grafem *i*. Kao da slagari nisu bili dorasli svomu poslu, jer prelaze iz skrajnosti u skrajnost: na pojedinim stranama slažu tekst tako da je teško prepoznati skraćenu riječ, a onda odjednom čitave kvaternione slažu tako da je jedva moguće na cijeloj strani naći jednu ili drugu pokraćenu riječ. Umeću znak *dervb* na mjestima gdje nije uobičajen u glagoljaškoj tradiciji (pišu npr. *stojaše*, a uobičajeno je: *stoēše*). Potvrđen je valjda jedinstven primjer zamjene *derva* sa *žd* u riječi *viždilija*. To pokazuje da prvotisak *Brevijara* nisu za tisak priređivali niti pak tekst slagali isti ljudi koji su takav posao obavljali priređujući i slažući prvotisak glagoljskoga *Misala* iz 1483. godine, daleko uzorniji u zanatskoj strani pothvata, pa i u cjelokupnoj izvedbi (Tandarić, 1984, 129).

Kao što je već istaknuto, kolofon *Brevijara* nije sačuvan, a nisu poznati ni drugi izvori koji bi upućivali na mjesto tiskanja. Stoga nije čudo što je u literaturi izneseno više pretpostavki o mjestu tiskanja, pa čak i tvrdnja da su prvotisak glagoljskoga *Misala* i prvotisak glagoljskoga *Brevijara* tiskani u istoj tiskari u Kosinju u Lici, dakle u Hrvatskoj. Kosinjski se spominje u jednom latinskom opisu Like i Krbave iz konca 17. stoljeća kao mjesto »nadaleko poznato« u zemlji i izvan zemlje, jer su ondje »tiskani ilirski brevijari, kako se vidi u bilješkama na onima kojima se sada (tj. u 17. st, op. A. N.) služe svećenici glagoljaši kod moljenja kanonskih časova«. Od prvotiska *Brevijara* do navedenoga opisa Kosinja prošlo je punih dvjesto godina, pa se s pravom sumnja u to da je jedna liturgijska knjiga kojom se svećenici dnevno služe mogla biti u upotrebi dvjesto godina. Pitanja kao što su mjesto tiskanja i osoba koje su mogle sudjelovati u pripremi teksta i tiskanju *Brevijara* iz 1491. godine (jednako kao *Misala* iz 1483.) ostaju i nadalje otvorenima, što nimalo ne umanjuje važnost i vrijednost hrvatskih glagoljskih prvotisaka *Misala* i *Brevijara*.

Jedini originalni primjerak prvotiska glagoljskoga *Brevijara* čuva se u Veneciji (Biblioteca nazionale Marciana, Breviario glagolitico, Inc. 1235). Prvi vlasnik primjerka bio je kanonik Teseo Ambrogio Albonesi

(1459–1540), orijentalist, nastavnik sirskega i kaldejskoga jezika na sveučilištu u Bologni i pisac knjige *Introductio in caldaicam linguam* (Pavia, 1539). Koncem 19. stoljeća primjerak je dobio Ulrico Hoepli, vlasnik bogate knjižnice i potom ga ustupio Venecijancu Emiliju Tezi, književniku, filologu i prevodiocu, jer se Teza zanimao za *Brevijar* radi proučavanja. Teza se obraćao Antunu Dragutinu Parčiću i Vatroslavu Jagiću da mu pomognu odrediti kojemu izdanju pripada njegov glagoljski *Brevijar*. Jagiću je poslao odlomke teksta iz svojega primjerka, a Jagić je Tezine odlomke prosljedio Stjepanu Bosancu u Zagreb da ondje provjeri u Baromićevu *Brevijaru* iz 1493. i Brozićevu iz 1561. da li se s njima slažu. Bosanac je utvrdio da Tezini odlomci ne pripadaju Brozićevoj *Brevijaru*. S Baromićevim *Brevijarom* nije ih mogao usporediti, jer tada primjerak nije bio u Zagrebu. U isto vrijeme Teza je na temelju Jagićeva opisa Baromićeva *Brevijara* u *Anzeigeru* (1895) zaključio da njegov primjerak nije iz 1493. godine. Stoga Jagić piše Bosancu: »Ako se g. Teza ne vara, tj. ako ono nije ipak egzemplar od 1493^e, tada bismo bili na tragu opet jednom dosada nepoznatom izdanju«. On moli Stjepana Bosanca da Tezin tekst »pridrži« dok se vrati u Zagreb *Brevijar* iz 1493. godine (Bosanac, 109). Nije poznato da se Jagić poslije vraćao na Tezin primjerak *Brevijara*. Parčićeva pisma Tezi u vezi s *Brevijarom* čuvaju se u Marciani. Teza je napisao studiju o *Brevijaru* i primjerak poklonio Marciani. Primjerak je izvrsno očuvan, tako da se doimlje kao da nikada nije bio u ruci, barem ne u upotrebi nekog svećenika. Krnja, bez posljednjega kvaterniona i u originalnom uvezu, kupio ga je prvi vlasnik Teseo Ambrogio Albonesi »za 4 groša i 14 denara« (Putanec, 1985, 31–32).

Pergamentni odlomak od šest listova prvotiska *Brevijara* prišiven je na početku primjerka Brozićeva *Brevijara* iz 1561. godine, koji je pohranjen u Vatikanskoj biblioteci (sign. Borg. illir. 19). Sadrži kalendar od veljače do prosinca i tablu s pomičnim blagdanima. U kalendaru se navodi 14. veljače: *Kurila i Met(u)die is(povēdniku)* i 28. rujna: *Večeslava*. Odlomak je uočio Parčić i na samom primjerku Brozićeva *Brevijara* napisao da pripada nepoznatom izdanju *Brevijara* iz 1492. godine. Opširnu studiju o tom odlomku napisao je Vj. Štefanić (Štefanić, 1951). Valentin Putanec pretpostavlja da je kalendar mogao biti objavljen kao samostalno djelo, poseban istisak, »izdanje-separat«, pa se mogao upotrebljavati kao osnovni kalendarski tekst. Jednako pretpostavlja za kalendar prvotiska *Misala* iz 1483. da je kolao kao samostalno tiskano djelo. Kalendar iz prvotiska *Brevijara* zajedno s primjerkom Brozićeva *Brevijara* u kojem se našao, mogao je biti u posjedu nekoga pavlina u 16. stoljeću koji je djelovao na terenu glagoljske provincije »najvjerojatnije u pavlinskom samostanu u Sveticama kraj Ozlja (Karlovac)« (Putanec, 1989, 5–7).

Petstota obljetnica prvotiska *Brevijara* obilježena je 1991. godine izdanjem njegova faksimila, zapravo faksimilne reprodukcije, što znači da je faksimil u svim pojedinostima vjerna kopija originala, bolje rečeno – to je faksimilna reprodukcija jedinoga sačuvanog originalnog primjerka *Brevijara*. S originalnim primjerkom faksimil je jednak u veličini, dvobo-

nom tisku (crnom i crvenom) i u bilješkama koje je prvi vlasnik Albonesi obilato ispisao mastilom na marginama i na recto strani prvoga lista (v. *Brevijar*, 15).

Traktat o ispovijedi 1492.

Na osnovi podataka iz glagoljskoga *Tkonskoga zbornika* iz prve četvrti 16. st. može se pretpostaviti da je 1492. godine mogla biti tiskana glagoljska inkunabula – konfesional: *Ispovid ku e vsaki krstjanin držan imiti i umiti*. U *Tkonskom zborniku* (HAZU, sign. IV a 120, f. 95–98) nalazi se zapis iz godine 1492, koji je »tipičan eksPLICIT«: *V ime božie i s(ve)te Marie amen svršenie ispovidi ku e vsaki krstjanin držan imiti i umiti i naučiti i bi svršenie ne na let g(ospo)dnh 1492 miseca ijuleē na dan 16*

Handwritten text in Glagolitic script, likely a confessionary or explicit from 1492. The text is written in a dense, cursive hand with some red ink used for initials or emphasis. It appears to be a religious or liturgical text, consistent with the caption's description of it being an explicit from a confessionary.

Handwritten text in Glagolitic script, likely a confessionary or explicit from 1492. This block shows a continuation of the text from the previous image, written in the same dense, cursive hand. The text is arranged in several lines, with some red ink used for emphasis or initials.

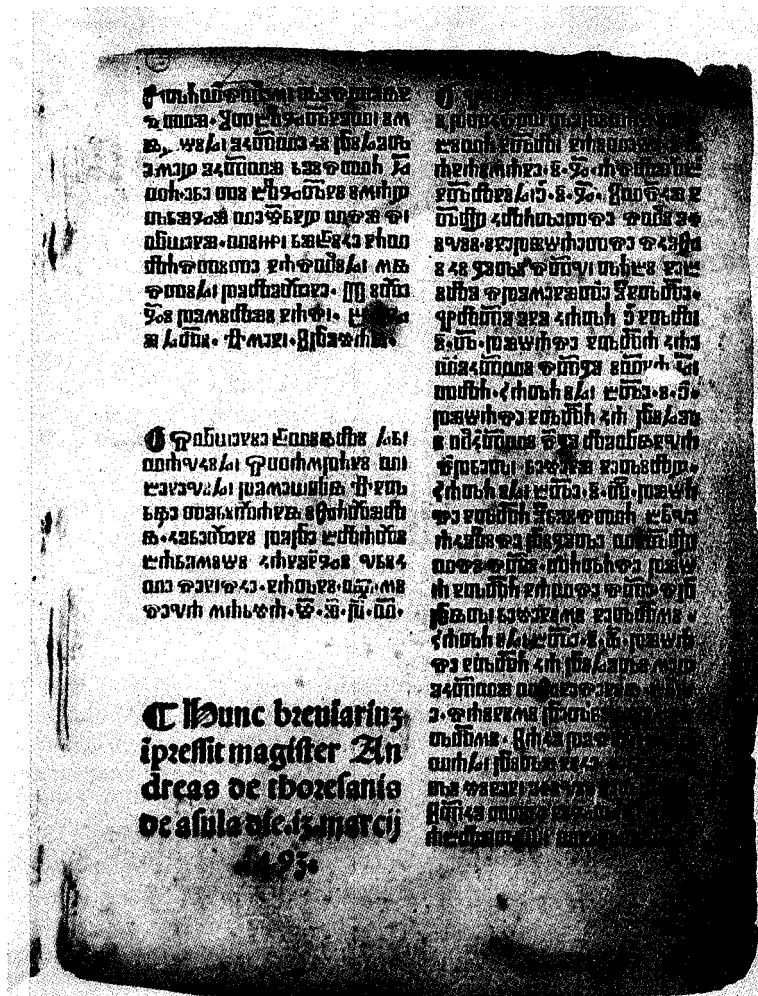
Sl. 3. *Tkonski zbornik*, prva četvrt 16. st., f. 95 r–v. Zapis iz 1492. EksPLICIT inkunabule (konfesionala).

i bi učinena ta štampa na počtu počtovanoga g(ospo)d(i)na Žuvana Grimalarke i negova sinovca g(ospo)d(i)na Ęndriē i bi učinena ta štampa u kući meštra Pelegrina iz Bolone a bih ē fra Matii Zadrarin on ki ju složih zato vi ki ju budetete (!) čtati blagoslovite a ne klnite zač ju ni složila ruka anj(e)lska nego č(lovē)ka grešnika zato vi napravite vašim razumum (!). Eksplicit s dijelom traktata o ispovijedi našao se u zborniku u koji je iz različitih predložaka prepisano preko dvadeset priloga među kojima su crkvene drame, pjesme, legende i apokrifi, poučni članci, *Cvijet kreposti* (hrvatski prijevod talijanskoga proznog djela *Fiore de virtù*). Iz eksplicita se vidi da je *Ispovid* mogla biti tiskana 1492. u kući mletačkoga tiskara Pelegrina de Pasqualibus iz Bologne, koji je u Veneciji radio u posljednja dva decenija 15. stoljeća i da je tekst »složio« fra Matej Zadrarin, provincijal franjevac trećoredaca (glagoljaša). Knjiga je bila posvećena Žuvanu Grimalarki (ili Gimalarki) i njegovu sinovcu Andriji, o kojima danas nije poznato ništa pobliže. Pretpostavlja se da je pisar *Tkonskoga zbornika* tekst traktata o ispovijedi zajedno s eksplicitom preuzeo iz tiskane knjižice, ali ni jedan primjerak te knjižice nije poznat (Štefanić, 1951, 58–59).

Baromićev brevijar 1493.

Novo izdanje glagoljskoga brevijara, kombinirano s dijelovima rituala i misala, izašlo je već 1493. godine. Ono ima podatke o mjestu tiskanja, tiskaru, korektoru teksta i datum izlaska. Podaci su zabilježeni u dva kolofona – opširnijem glagoljskom: *Svršenje brviēli hr̃vackih̃ stampani ṽ Benecĩh̃ po meštr̃e Andr̃ee Torižañe iz Ažul̃e. koreženi po pre Blaži Baromiči kanon(i)gi crkve senjske . na dni .vi. (=13) miseca marča .č.u.p.v. (=1493)* i u nešto kraćem latinskom: *Hunc breviarium i(m)pressit magister Andreas de Thoresanis de Asula die .13. marcii 1493.* Iz kolofona se vidi: da je *Brevijar* tiskan u Veneciji u tiskari magistra Andrea Torresanija iz Asole, da je korekturu obavio (»korežao«) Blaž Baromić, kanonik senjskoga kaptola i da je tiskanje završeno 13. ožujka 1493. godine.

Brevijar je tiskan u formatu šesnaestine na 544 lista u dva stupca (osim kalendara koji ide preko čitave stranice) po 32–33 retka. Nema naslovne strane ni tiskarskoga privilegija. Prvi list je prazan. Prvi kvaternion s tekstom kalendara nije signiran i nema folijacije. Ostali kvaternioni na kojima dolazi brevijarski tekst signirani su latinskim slovima u donjem desnom kutu. Glagoljska folijacija počinje slovom .a. (=1) u gornjem desnom kutu na prvom signiranom arku i teče do kraja kvaterniona *III*, gdje završava slovima .u.p.e. (=496). Listovi kvaterniona *mmm* nemaju folijacije. Na posljednjem listu toga (*mmm*) kvaterniona na recto strani završava brevijarski tekst i na njoj su dva već navedena kolofona. Na verso strani otisnut je Torresanijev tipografski znak: okomita greda s trostrukim križem koja dijeli plohu kruga u dva polja – u lijevom je slovo A(sula) s titlom, u desnom toranj, kula (tal. torre). Tekstovi dodani bre-

Sl. 4. *Brevijar*, Venecija 1493. Stranica s kolofonom

vijaru nemaju folijacije, ali u donjem desnom kutu glagoljskim su slovima signirane pojedine sadržajne cjeline. U dva originalna primjerka, koji se čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu, nađena su tri

vođena znaka na papiru: 1. vaga u krugu, 2. vaga u krugu sa šesterokrakom zvijezdom i 3. kardinalski šešir (Bošnjak-Hofman-Putanec, 33–34).

Glagoljska inkunabula iz 1493. godine sadrži potpuni (plenarni) brevijar Rimske kurije: 1. kalendar, 2. psaltir, 3. temporal (Proprium de tempore), 4. sanktoral (Proprium de sanctis), 5. komunal (Commune sanctorum), 6. rubriku, tj. pojednostavljenu uputu za upotrebu brevijara (*Rubrica ad informandos pusillos*), 7. dodatak s dva posebna oficija, od kojih prvi pripada pavlinskom, a drugi franjevačkom propriju. To je služba s oktavom u čast sv. Pavla Pustinjaka (10. siječnja) (Badurina Stipčević, 54–81, 100–116) i služba s devet čitanja u čast Prijenosa moći sv. Antuna Padovanskoga (15. veljače) (Vajs, 1910, XCIII-CI; Grabar, 160–177).

Brevijarskom tekstu inkunabule dodani su dijelovi rituala i misala. Ritual se sastoji od blagoslova sira i jaja; janjeta ili mesa; soli i vode svake nedjelje; prstena; molitve prigodom prvoga striženja kose; znamenovanja djece; krštenja; zatim pričesti bolesnika; bolesničkoga pomazanja; preporuke duše na samrti sa sprovodom (Tandarić, 1980, 38). Misalski se dio sastoji od: Reda mise (od prikazanja) s kanonom; votivne mise s promjenljivim dijelovima u čast: Duha svetoga; Presvetoga Trojstva; Svetoga Križa; zajedničke mise kroz godinu u čast BD Marije; svagdanje mise za pokojne (Grabar, 177). Detaljan opis sadržaja Baromićeva Brevijara s osobitim obzirom na biblijske tekstove dao je J. Vajs 1910. (Vajs, 1910, XCIII-CI). B. Grabar je u svom radu *Tiskani glagoljski Baromićev brevijar* (1984) pokazala dotada neuočene posebnosti u sadržaju brevijara, po kojima on zaslužuje posebno mjesto među hrvatskoglagojskim liturgijskim knjigama.

Kalendar Baromićeva Brevijara razlikuje se u mnogočemu od ostalih glagoljskih kalendara. U nj su uneseni novi franjevački blagdani i blagdani koji se slave u Zadru. Uz to kalendar sadrži astronomske podatke kao što je položaj zvijezda zodijskih za svaki mjesec s njihovim imenima: *vodenakъ* (10. I), *riba* (9. II), *ovanъ* (11. III), *junacъ* (11. IV), *blizn(a)cb* (12. V), *rakъ* (10. VI), *lavъ* (13. VII), *diva* (14. VIII), *mera* (13. IX), *škorfiê* (14. X), *strilacъ* (13. XI) i *kozji rogъ* (12. XII). U kalendaru je označen i početak pojedinih godišnjih doba: ljetno na 25. svibnja, jesen na 20. kolovoza i zima na 23. studenoga (Grabar, 162). Na dan 14. veljače spominje se blagdan *Čurila i Metudie is(povêdniku) du(pleks) s(lo)v(en-skimъ) êz(ikomъ) i V(a)l(e)nt(i)na m(učenika)*.

Sanktoral sadrži nove franjevačke oficije među kojima ima i onih što su kratko vrijeme prije štampanja službeno uvedeni (Grabar, 180).

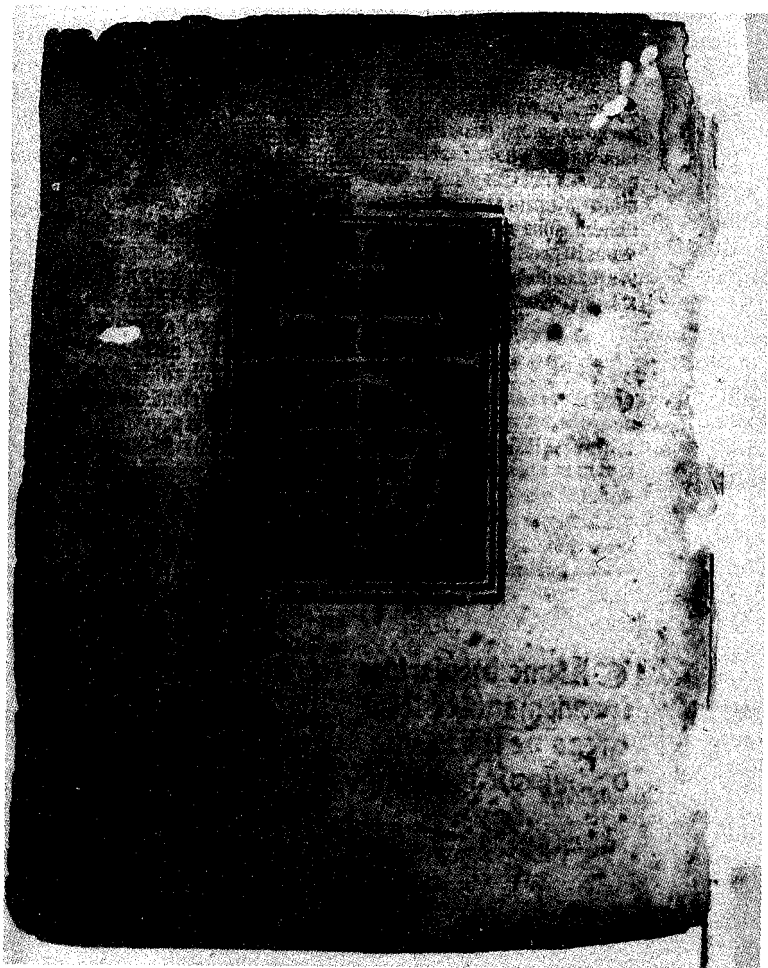
Baromićev Brevijar pripada rijetkom tipu brevijara jer sadrži dodatak ritualnih i misnih tekstova. Među glagoljskim rukopisima poznata su samo tri toga tipa: *Pariški* (Code slave 11), *Oxfordski* (Ms.Can. lit. 172) i glagoljski rukopis iz *Kopitarove zbirke* (sign. 22). No ni jedan od glagoljskih rukopisnih brevijara (pa ni prvotisak Brevijara iz 1491. godine) nije Baromićevu u cjelosti poslužio kao predložak. Samo se pojedini di-

jelovi slažu s nekim već poznatim tekstovima. Misalski dio u dodatku slaže se s tekstom rukopisnoga glagoljskog *Misala kneza Novaka* iz 1368. godine, pa mu je kao predložak mogao poslužiti ili Novakov *Misal* ili tekst matice koji im je bio zajednički (Grabar, 178–179). Sadržaj rituala uglavnom je standardan (Tandarić, 1980, 38). Od ostalih glagoljskih rituala razlikuje se rasporedom i izborom tekstova.

Pretpostavlja se da je priređivač Blaž Baromić svoj *Brevijar* sastavio prema nekoj latinskoj inkunabuli brevijara, koji je sadržavao franjevački proprij i da je sam prevodio ono što nije našao u starijim glagoljskim predlošcima iz kojih je preuzimao ostale tekstove (Grabar, 178–179).

Po Blažu Baromiću glagoljska inkunabula iz 1493. godine u literaturi je poznata kao Baromićev *Brevijar*. Odštampan je slovima istoga tipa (jednake veličine). Bogat je ligaturama, vertikalnima i osobito ligaturama koje su osebujne, jer su slagane na originalan način. Doimlju se kao lomljene u drugom, trećem, pa i četvrtom slovu (Pantelić, 1973–1975, 35). U literaturu je ta tehnika ušla kao *Baromićeva tehnika lomljenih ligatura*. Zapravo su to sveze punoga slova s polovicom slova. Raspolovljena slova odlivena su kao posebni grafički znakovi i u kombinaciji s punim slovima nastaju brojne ligature – čak do četiri znaka. Tako su stvorene »velike mogućnosti i neograničena sloboda« u strukturiranju brojnih kombinacija (Bakmaz, 1981, 120). Baromićeva tehnika slaganja ligatura ocijenjena je kao »originalan izum nadasve tehničke naravi kojem u povijesti tiskarstva, a naročito u povijesti inkunabula nema paralele« (Paro, 1983, 21). U *Brevijaru* se pojavljuju miješani inicijali – latinski i glagoljski (češće latinski nego glagoljski) u visini dvaju redaka. Jedini veći inicijal je latinsko *B* s portretom kralja Davida u visini osam redaka. Upotrebljen je na početku psaltira i na početku temporalala. Prazan prostor od deset redaka ostao je za inicijal *B* na početku sanktorala (Bošnjak, 1970, 162). Mjera od deset punih redaka u Baromićevu *Brevijaru* iznosi 32 mm (Bakmaz, 129). Čini se da je dio naklade bio odštampan na pergameni, jer se u literaturi spominje pergamentni primjerak (Kruming, 1984, 236).

Inkunabula Baromićeva *Brevijara* zabilježena je u Hainovu *Katalogu inkunabula* pod brojem 3833 kao *Breviarium croaticum* tiskan ćirilicom (Ludwig Hain, *Repertorium bibliographicum*, Stuttgart 1825–1838). Kao ćirilska inkunabula taj je *Brevijar* zabilježen još u nekim bibliografijama. Prvi je Jernej Kopitar naslutio da bi *Brevijar* mogao biti tiskan glagoljicom (Deželić, 65–66). Kopitarovu slutnju potvrdio je Vatroslav Jagić 1895. godine kada je saznao da je inkunabula doista glagoljska i da se jedan primjerk nalazi u privatnom vlasništvu popa Dujma Vuletića u Trstu. K tomu je antikvar Ludwig Rosenthal u Münchenu u svojem katalogu oglasio na prodaju za 2000 maraka *Breviarium croaticum* iz 1493. godine (Bibliotheca Slavica V. Catalogue 55, str. 4, br. 41). Jagić je zamolio Rosenthala da primjerk pošalje u Beč, što je on i učinio. Jagić je konstatirao da je primjerk »divno sačuvan« ali da nema kolofona. Stoga ga je potanko opisao i 15. veljače 1895. godine opis poslao Stjepanu

Sl. 5. *Brevijar*; Venecija 1493. Stranica s tiskarskim znakom A. Torresanija.

Bosancu, pedagogu i jezikoslovcu u Zagrebu s molbom da njegov opis usporedi s primjerkom koji je Kostrenčić već bio otkupio za Sveučilišnu biblioteku u Zagrebu. Zagrebački primjerak ima list s kolofonom – gla-

goljskim i latinskim, iz kojega se vidi da je *Brevijar* izašao iz tiska 13. ožujka 1493. godine. Bosanac je usporedio Jagićev opis sa zagrebačkim primjerkom i poslao mu više citata teksta, na temelju kojih se Jagić uvjerio da su Rosenthalov i zagrebački primjerak zapravo isto izdanje iz 1493. godine (Bosanac, 104–107). O novopronađenim primjercima Baromićeva *Brevijara* Jagić je pisao u tri navrata (Jagić, 1895).

Rosenthalov je primjerak otkupila Visoka kraljevska zemaljska vlada za Sveučilišnu biblioteku u Zagrebu (Deželić, 66). Na dnu prve stranice kalendara zapisano je tintom i naknadno prekrizičeno: Collegiu(m) Calissiense Soc(ietatis) Jes(u), što bi moglo značiti da se primjerak prije nalazio u poljskom gradiću Kalisz. Na više mjesta otisnut je pečat s biskupskim znakom (šešir sa šest resa sa svake strane) i monogramom IG koji bi mogao pripadati negdašnjem vlasniku (Grabar, 160).

Sačuvano je pet originalnih primjeraka, od kojih je jedan potpun i u originalnom uvezu. Potpuni se primjerak čuva u Rumunjskoj u Sibiu u knjižnici Muzeja Brukenthal među 350 nekatalogiziranih inkunabula. Originalni uvez ima drvene korice presvučene kožom i ukrašene metalnim ornamentima utisnutima u kožu (?) («conserve sa reliure originale en bois revetue de cuir, orne de feronnerie par pression», Olteanu, 283). Na taj je primjerak upozorio 1958. Virgil Molin u radu *Un incunabul in tipar glagolitic Breviarium illyricum*, Studii Teologice, 7–8, 1958, 494–517. Potom je o njemu pisao rumunjski slavist P. Olteanu koji ga naziva *Breviarium croaticum sibiense* (Olteanu, 282–285).

Ostala četiri primjerka su nepotpuna. Jedan se čuva u Münchenu, Staatsbibliothek, i potječe iz antikvarijata L. Rosenthala iz Münchena (520 listova). Jedan je primjerak u Austriji, Schwarzau, Bibl. Parma (512 listova). Dva se primjerka čuvaju u Zagrebu u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci (RI-16°-1 a,b). Jedan je (*a*) dobro očuvan i ima 534 lista, ali mu nedostaje kolofon (Deželić, 64–66). Otkupila ga je Kraljevska vlada od antikvara L. Rosenthala u Münchenu. O njemu je pisao V. Jagić (Jagić, 1895, 27–36). Drugi zagrebački primjerak (*b*) veoma je manjkav – ima 385 listova, a važan je po tome što ima list s kolofonom (v. Deželić, 66–67) i što se s ostalim listovima dadu popuniti praznine u prvom primjerku. Na osnovi tih dvaju zagrebačkih primjeraka J. Vajs je načinio najpotpuniji opis sadržaja Baromićeva *Brevijara* (Vajs, 1910, XCIII–CI).

U literaturi se spominje primjerak glagoljske inkunabule Baromićeva *Brevijara* u Nürnbergu, ali tomu se primjerku odavno zameo trag (Deželić, 65–66).

Misal 1494.

Samo godinu dana poslije *Brevijara* Blaž Baromić je u Senju tiskao glagoljski *Misal*. *Misalom* je obilježen početak rada glagoljske tiskare u Senju, u kojoj je od 1494. do 1508. godine tiskano najmanje sedam knjiga. Tiskaru je pokrenuo krug duhovnih intelektualaca s izdavačkim progra-

mom kojim je glagoljaše trebalo opskrbiti liturgijskim knjigama, priručnicima i pobožno-poučnim djelima (Nazor, 1971). Da odmah istaknemo: za senjsku tiskaru izrađena su nova slova u dvije veličine. Senjska se slova oblikom i veličinom razlikuju od slova upotrebljenih za tiskanje Baromićeva *Brevijara* (Pantelić, 1973–1975, 36). Senjski *Misal* ima opširan kolo fon i u njemu su navedeni datum, mjesto tiskanja i imena onih koji su se brinuli oko tiskanja:

č.u.p.g. (= 1494) miseca avgusta danь ž. (= 7) ovi misali biše početi i svršeni v Seni. Kraljujući tada svitlomu kralju ugrskomu Ladislavu. I sideći tada na prest(o)lê apustolskomъ svet(o)rmu o(t)cu Aleksandru papi šest(o)mu. A biše štampani s dopučen'emъ i volju gospodi na B(og)a. od domona (!) Blaža Baromića i domina Salvestra (!) Bedričića. i žakna Gašpara Turčića B(og)ъ nas spasi. Amenъ.

Prema tome *Misal* je tiskan u Senju i završen 7. kolovoza 1494. U njegovu tiskanju sudjelovali su gospoda: Blaž Baromić, Silvestar Bedričić i žakan Gašpar Turčić. Tiskan je u formatu 4° (14 x 20 cm) na 27 kvaterniona (216 listova) u dva stupca po 37 redaka, u dvije boje: crnoj i crvenoj. Upotrebijene su dvije veličine slova. Većim slovima tiskane su molitve, čitanja, a manjim slovima antifonalni dijelovi misala. Mjera od deset punih redaka iznosi 41 mm. Inicijali su manji i veći. Manji inicijali su latinički (B, D, G, M, N, O, P, R, S, U, V) i glagoljski (A, G, E, Z, Ž, I, L, S, Š, T, U, H, Č, Ć), idu kroz dva reda i veoma se često pojavljuju. Veći inicijali u visini pet i šest redaka su glagoljski: B, S i V i latinski V i oni su otisnuti na deset mjesta. Neki prostori predviđeni za inicijale ostali su prazni, bez otisnutih inicijala. Za inicijal B ostavljen je prostor u visini 6 redaka, a za ostale 5 redaka. Inicijali su oblikovani od poznatih starijih i novijih elemenata iz rukopisa: pletenica, palmeta, polupalmeta povezanih prstenima i čvorovima (Pantelić, 1973–1975, 36).

Prvi kvaternion, na kojem je kalendar i neke dodane mise, nije signiran. Ostali kvaternioni signirani su u donjem desnom kutu na prvom i trećem listu glagoljskim slovima prema ustaljenom nizu. Izostavljeno je slovo *ot*. Na trećem listu kvaterniona uz glagoljsko slovo nalaze se dvije uspravne crte.

Baromić je već u svoj *Brevijar* iz 1493, i još više u senjska izdanja, uveo tehničke novine u slaganju ligatura. Novine se sastoje u stvaranju sveza punoga slova s polovicom slova tako da se punom slovu dodaju prepolovljena slova. Prepolovljena slova su odlivena kao posebni grafički znakovi i oni samo u kombinaciji s punim slovima dobivaju značenje (Bakmaz, 120). U literaturi je ta tehnika bila poznata kao Baromićeva tehnika »lomljenih ligatura«, a u novije se doba govori o Baromićevoj tehnici »slaganja ligatura« kao adekvatnijem terminu. Ocijenjena je kao »originalan izum nada sve tehničke naravi kojemu u povijesti tiskarstva, a naročito u povijesti inkunabula, nema paralele« (Paro, 1983, 21). Novom tehnikom »slaganja ligatura« Blaž Baromić je slagaru otvorio neo-

graničene mogućnosti u formiranju kombinacija znakova. Smisao je nove tehnike bio u tome da slagaru na neki način vrati slobodu i kreativnost pisara rukopisnih kodeksa (Bakmaz, 121). Stoga nije slučajno što se senjski tiskani *Misal* doimlje kao rukopisna knjiga.

Primjerci i fragmenti *Misala* koji su se sačuvali tiskani su na papiru. Na papiru potpunoga primjerka koji je pohranjen u Nacionalnoj biblioteci Széchényi u Budimpešti nađena su tri vodena znaka: 1. vaga u krugu sa šesterokrakom zvijezdom, 2. kardinalski šešir i fragment volovske glave (Bošnjak-Hofman-Putanec, 35–36).

Misal sadrži: 1. kalendar iza kojega slijedi dodatak s nekoliko novih misnih obrazaca među kojima: *Misa s(ve)t(o)ga Semiona koga telo estv v Zadri* i *Misa kada ljudi mrutv*; 2. temporal, 3. pravilo mise; 4. komunal; 5. sanktoral i 6. ritualne tekstove. Tekst senjskoga *Misala* nije pretisak prvotiska *Misala*, što je uočio već I. Berčić: »Ovo se pak izdanje (tj. senjski *Misal*, op. A.N.) ne slaže s izdanjem god. 1483, niti s onim god. 1528, koje nije drugo do prijepis prvoga s dodatkom nekih misa« (Berčić, 1881, 175). Berčić je zaključio još da je *Misal* »dosta zanimiv s toga, što nam se ne prikazuje kao priepis kojih poznatih rukopisa, nego bi sastavljen po rukopisu, što se je možda izgubio« (Berčić, 176). Pitanje predloška senjskoga *Misala* ostaje otvoreno. Neke varijante biblijskih tekstova upućuju na predložak iz južne grupe hrvatskih glagoljskih misala (južnoj grupi pripadaju rukopisni misali: *Novakov* 1368, *Berlinski* 1402, *Borg. illir.* 8, 1435, *Hrvoja Vukčića Hrvatinića* oko 1404. i prvotisak *Misala* 1483.).

Za inkunabulu senjskoga *Misala* saznalo se polovinom 19. stoljeća (1849. godine) kada je ugledni filolog Ivan Berčić otkrio pola lista knjige u selu Ugljanu na istoimenom otoku nedaleko od Zadra. Berčić je utvrdio da potječe iz iste tiskare iz koje su izašla djela: *Naručnik plebanušev* (1507), *Transit sv. Jerolima* (1508) i *Korizmenjak* (1508), za koja se znalo da su tiskana u Senju, jer je kao mjesto tiskanja Senj naveden u kolofonima tih djela. Pet godina kasnije (1854) Berčić je u drugom selu našao dva cijela lista *Misala* i napokon 1863. godine dobio je nepotpun primjerak *Misala* – bez početka i bez kraja – od učenika Srećka Bakije iz sela Pakoštane nedaleko Zadra. Na temelju glagoljskih izdanja senjske tiskare koja su mu bila poznata iz 1507. i 1508. godine Berčić je zaključio da je *Misal* tiskan u Senju oko 1507. godine (Berčić, 169–171). Trideset godina poslije otkrića primjerka iz Pakošтана, upravo o 400. obljetnici objavljivanja *Misala* (1894) u antikvarijatu Ludwiga Rosenthala u Münchenu pojavio se gotovo potpun primjerak s kolofonom. Rosenthal ga je poslao V. Jagiću u Beč i Jagić je u opširnom kolofonu mogao pročitati da je *Misal* tiskan u Senju i da je dovršen 7. kolovoza 1494. godine. Uočio je pri tom da se tekst, za koji Berčić piše da je uzet iz misala god. 1507, od riječi slaže s tekstom novootkrivenoga tiskanog glagoljskog *Misala* iz 1494. godine. Da bi utvrdio da li uz novootkriveno izdanje *Misala* iz 1494. godine postoji još izdanje iz 1507. godine o kojem piše I. Berčić, Jagić je to na razne načine provjeravao. S tim u

vezi pisao je više pisama u Zagreb Stjepanu Bosancu, pedagogu i jezikoslovcu. Jedno je pismo objavljeno u Viencu (18. kolovoza 1894, br. 33, str. 53A) u kojem Jagić moli prijatelje hrvatskih starina da mu jave da li je tko vidio primjerak tiskanoga misala iz 1507. godine. Napokon je zaključio da je godina 1507. »puka kombinacija i nagađanje naših bibliografa (Berčić, Kukuljević, Ljubić)« i da 1507. godine misal nije ni tiskan. Jagić se zalagao da se Rosenthalov primjerak otkupi za Sveučilišnu knjižnicu u Zagrebu, zbog toga što je taj primjerak svojom potpunošću »unicum« (Bosanac, 107). Primjerak je međutim otkupljen za Nacionalnu biblioteku Széchényi u Budimpešti, gdje se i danas čuva (Inc. 988). Nedostaju mu dva lista – jedan na početku s kalendarom za siječanj i veljaču i drugi u dodatku između kalendara i početka misalskoga teksta (Ásbóth). Berčićev je primjerak 1874. godine zajedno s njegovom bogatom zbirkom glagoljskih rukopisa i tiskanih knjiga otkupila ruska vlada za javnu biblioteku u Sanktpeterburgu, gdje se i danas čuva (Sanktpeterburg, Državana biblioteka »Saltykov-Ščedrin«, Berč. 2). Berčićevu primjerku nedostaju listovi: 1–9 ([1]1 – [1]6, a1–a3), 14 (a8), 129–132 (n3–n6), 207–214 (č1–č8). Uvez je iz 19. stoljeća. Na mjestu listova kojih nema u originalu uvezani su prazni listovi papira (Kruming, 1984, 237–238).

Godine 1982. otkriven je još jedan nepotpun i oštećen primjerak *Misala* u knjižnici franjevaca konventualaca u Cresu, gdje se čuva. Creski je primjerak nepotpuniji od sanktpeterburškoga, jer ima 147 listova. Nedostaju mu: prvi neoznačeni kvaternion i kvaternioni: a1–a8; b1–b8; v1–v2; i5; n3; t8; f1–f8; h1–h8; c1–c8; c1–c8 (Tandarić, 1983, 185). Primjerak je 1985. godine restauriran u Vatikanu.

Odlomak od dva lista *Misala* 129–131 (kvaternion n3–n5) otkrio je 1983. Andrej A. Kruming u Odesi, u Odeskoj državnoj naučnoj bibl. (1–8814) uložena u primjerak glagoljskoga Kožičićeva *Misala hrvackoga* iz 1531. godine. Odeski odlomak je važan jer ima drvorez s kanonskim raspećem, koji nema ni jedan od triju sačuvanih primjeraka *Misala*. Drvorez u senjskom *Misalu* prvi je drvorez zabilježen u glagoljskoj tiskanoj knjizi. Odeski je odlomak čist i dobro očuvan. U Odesku državnu biblioteku dospio je s još četiri primjerka starih tiskanih glagoljskih knjiga iz knjižnice negdašnjega Novoruskoga sveučilišta u Odesi. Kako su glagoljske knjige dospjele u Odesu, nije poznato. Možda su nekoć pripadale V. I. Grigoroviču, koji je putovao po Dalmaciji i bio profesor na Novoruskom sveučilištu u Odesi (Kruming, 1984, 234, 238).

Spovid općena

Dvije godine poslije *Misala* u senjskoj je tiskari objavljena druga inkunabula: *Spovid općena*, priručnik za obavljanje ispovijedi. To je prijevod popularnoga talijanskoga priručnika *Confessionale generale*, koji je napisao M. Carcano, znameniti franjevački propovjednik, »glasnik božje riječi« i duhovni pisac iz Milana. Carcanova *Confessionale generale* izda-

na je u 15. stoljeću pet puta na talijanskom jeziku, a prevedena je i na druge jezike. Već u 15. stoljeću prevedena je na hrvatski jezik i u Senju tiskana 1496. godine glagoljicom.

Knjiga je tiskana u formatu šesnaestine (13,4 x 9,4 cm) na pet kvaterniona. Kvaternioni su signirani glagoljskim slovima u donjem desnom kutu (osim arka *b*, koji nije obilježen). Od petoga kvaterniona ostala su tri i pol lista prazna, na koje je u jedinom sačuvanom primjerku nepoznati fratar ispisao glagoljicom regulu sv. Franje. Tekst je tiskan jednobojno (crno), ide preko čitave stranice, u 25 redaka na ručnom papiru gramature 70–80 g/m² i debljine oko 0,120 mm s vodenim znakom vage u krugu (Bošnjak-Hofman-Putanec, 19). Mjera od deset redaka iznosi 41 mm. Na koncu knjižice otisnut je kolofon: *Ja porъ Blažъ Bar(o)m(o)vъ sinъ z Vrbnika štampahъ ovu spovidъ a stumači ju s knigъ latinskihъ počtovani g(ospo)d(i)nъ Ėkovъ Blažiolovičъ na let g(ospo)d(nihъ .č.u.p.e. (= 1496) aprila .i.d. (= 25) danъ*. U kolofonu nije spomenuto mjesto tiskanja, ali po tipografsko-tehničkim osobinama utvrđeno je da je knjiga tiskana u Senju, jer sa senjskim izdanjima ima identična kurentna slova, početna slova, ligature, znak za početak novih odlomaka i identičnu mjeru od deset punih redaka.

Spovid općena ima nešto što nema ni jedno drugo senjsko izdanje – tipografski znak: uspravan paralelogram s križem iznad kruga i u krugu znak koji podsjeća na dva prekrížena zidarska kutomjera.

Sačuvan je samo jedan primjerak. Našao se uvezan uz glagoljski rukopisni *Ivančičev zbornik*. Sada se čuva u Zagrebu u knjižnici franjevac trećoredaca na Ksaveru, odvojen od rukopisa. Primjerku nedostaje 8. list trećega (v) arka.

U kolofonu su navedena imena tiskara (Blaž Baromić), prevoditelja (Jakov Blažiolović) i datum izlaska (25. travnja 1496. godine). Jakov Blažiolović preveo je knjigu s talijanskoga jezika, premda u kolofonu piše da je preveo iz »knjig latinskih«. Pod latinskim stari pisci hrvatski nerijetko podrazumijevaju talijanski, što potvrđuju primjeri u povijesnom *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* što ga je izdala Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti (danas HAZU) u članku LATINSKI b. U tom značenju latinski upotrebljava Blažiolovićev suvremenik Marko Marulić. U 15. stoljeću Carcanova *Confessionale generale* nije bila tiskana na latinskom jeziku, pa prema tome u 15. stoljeću nije mogla biti ni prevedena s latinskoga. Čini se da je Blažiolović preveo talijansko izdanje *Confessionale generale* Bernardina di Cori, Venecija 1494, od kojega se sačuvao također samo jedan primjerak (Assisi, Bibl. comunale, 211/1). Uspoređivanje Blažiolovićeva prijevoda s talijanskim predloškom pokazalo je da Blažiolović ništa nije izostavio iz predloška. Ponekada je mijenjao redosljed pojedinih grijeha.

Blažiolovićevi su zahvati u tekst predloška neznatni: na nekim je mjestima u svojem prijevodu upotrijebio kontaktne sinonime kojih u predlošku nema. Jezik *Spovidi općene* je čakavština, koju na fonološkoj

razini karakterizira ikavsko-ekavski refleks jata. Leksik obiluje talijanizimima, po kojima *Spovid općena* nije izuzetak u svom vremenu (Hercigonja, 224–226). Sličnim su jezikom pisani pojedini tekstovi u rukopisnim glagoljskim zbornicima. K tomu nije se bilo jednostavno snaći u prijevodu i značenjskim nijansama obilja talijanskih termina kojima se Carcano služi npr. u tumačenju razgranatosti pojedinih grijeha.

Inkunabula *Spovid općena* prvi je put spomenuta 1887. godine (Ivančić, 23), a prvi je o njoj pisao 1890. godine Ivan Milčetić, koji je izdao njezin potpuni tekst u ćirilskoj transliteraciji (Milčetić, 127–153). Registrirana je u *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*, Leipzig 1925–1940 (6127). Godine 1978. izašao je faksimil (faksimilna reprodukcija) i 1979. latinička transkripcija teksta s rječnikom (*Spovid općena*). Nije poznato da li je poslije *Spovidi općene* u senjskoj tiskari tiskana još koja inkunabula. Mogao bi biti tiskan *Ritual* s knjižicom *Meštija dobra umrtja* (*Ars bene moriendi*), od kojih su se sačuvala samo dva nepotpuna primjerka: ni jedan nema početka ni svršetka. Po identičnim tehničko-tipografskim osobinama *Ritual* s *Meštijom dobra umrtja* (tiskani u jednoj knjizi) nedvojbeno pripadaju senjskoj glagoljskoj tiskari. Glagoljske knjige tiskane u Senju u istoj tiskari 1507. i 1508. nisu inkunabule, pa ni predmet našega rada.

Zaključak

U zaključku se može ponoviti da su se do danas sačuvali primjerci pet izdanja hrvatskoglagoljskih inkunabula i da su njihovi originalni primjerci prave rijetkosti. K tomu ima indikacija da je 1492. u Veneciji kod Pelegrina de Pasqualibus tiskana još jedna inkunabula – traktat o ispovijedi, jer se sačuvaio prijepis njezina kolofona u glagoljskom *Tkonskom zborniku* iz prve četvrti 16. stoljeća. Možda je senjsko izdanje *Rituala* s *Meštijom dobra umrtja* (*Ars bene moriendi*) izašlo već i u 15. stoljeću. Ta se mogućnost za sada može samo naslućivati, ne i potkrijepiti materijalnim podacima. Materijalnih podataka o hrvatskim glagoljskim inkunabulama gotovo da nema pa su glavni izvori podataka njihovi kolofoni. Osobito su oskudni podaci o suradnicima. U tri inkunabule spominju se imena: Blaž Baromić, Silvestar Bedričić, Jakov Blažiolović i žakan Gašpar Turčić.

Za Blaža Baromića, rodnom iz Vrbnika na otoku Krku, danas se zna da je bio nadaren pisar i iluminator. On je za vrbničkoga popa Mavra napisao brevijar lijepom hrvatskom ustavnom glagoljicom i ukrasio ga ukusnim inicijalima – većima i manjima – često asimetričnima i reduciranim s elementima pletera, vitica, zubaca, spirala i palmeta. U rukopisnom je brevijaru razvio bogat sustav formiranja ligatura od dva, tri i četiri slova (oko 70), od kojih su neke slabo ili nikako potvrđene u starijim glagoljskim rukopisima (Pantelić, 1973–1975, 33–34). Prvi podatak o Blažu Baromiću zabilježen je upravo u tom rukopisnom brevijaru: *l(ê)tt*

g(ospod)n(i)hь .č.u.m. (= 1460) m(ě)s(e)ca perv(a)ra... i poče ga Blaž ž(a)k(a)hь dom(i)nu Mavru za nega pinezi. Prvu misu služio je Baromić 27. listopada 1471. godine u Vrbniku. U Senju je bio kanonik od 1484. do 1505. godine i pravni zastupnik senjskoga biskupa i kaptola. U međuvremenu je boravio u Veneciji, gdje je učio tiskarstvo, priredio tekst *Brevijara* 1493, dao izraditi slova i druge grafičke znakove za tiskaru u Senju, gdje je 1494. i 1496. tiskao dvije inkunabule – *Misal* i *Spovid općenu*. Blaža Baromića spominju dokumenti iz 1503. godine kada u ime senjskoga kaptola u Lagodušićima preslušava svjedoke zbog zlodjela kneza Mihovila i još 1505. godine kada preslušava svjedoke u sporu oko desetine između Otočacke i Senjske biskupije. Blaž Baromić je prvi poznati glagoljaški tiskar i jedan od osnivača glagoljske tiskare u Senju.

Silvestar Bedričić bio je arhiđakon i vikar u Senju. Uz Blaža Baromića spominje se u izdanju *Misala*. Prema podacima iz kolofona senjskih izdanja iz 1507. i 1508. u njegovoj je kući bila smještena tiskara. Bedričić je zajedno s Perom Jakovčićem preveo s talijanskoga na hrvatski popularni zbornik korizmenih propovijedi R. Caracciola *Quadragesimale*, koji je u senjskoj glagoljskoj tiskari objavljen 17. listopada 1508. godine. U jednom latiničkom prijepisu iz 17. stoljeća (iz 1670. godine) senjskoga glagoljskog *Transita sv. Jerolima* u eksplicitu se spominje Bedričić kao prevoditelj *Transita* (Štefanić, 1964, 102–105), ali taj se podatak ne nalazi u originalnom kolofonu od 5. svibnja 1508. godine. Silvestar Bedričić svakako je ključna osoba u senjskoj glagoljskoj tiskari.

Jakov Blažiolović potječe iz plemićke senjske obitelji. Od 1501. godine on je senjski biskup. Sudjelovao je na Lateranskom koncilu u Rimu gdje je i umro 1513. godine. S talijanskoga je preveo *Spovid općenu*.

Blaž Baromić, Silvestar Bedričić, Jakov Blažiolović i Gašpar Turčić pripadaju širem krugu duhovnih intelektualaca u Senju okupljenih oko tiskare. U kolofonima izdanja iz 1507. i 1508. godine spominje se još pet suradnika. Da ih je bilo više svjedoči kolofon senjskoga *Naručnika plebanuševa* iz 1507. godine u kojem se ističe da je knjigu prevelo više redovnika od kojih su neki bili uistinu magistri i doktori, a njihova se imena ne izriču »za ukloniti se tašće slave« (Nazor, 422).

Grafički inventar upotrijebljen u tiskanju glagoljskih inkunabula različit je. Za svako izdanje, odnosno za svaku tiskaru iz koje su izašle inkunabule, izrađeni su posebni, novi slovni i drugi grafički znakovi. Blaž Baromić, koji je glagoljski *Brevijar hrvatski* tiskao kod A. Torresanija u Veneciji 1493. godine, za tiskaru u Senju dao je posebno izraditi slova i ostale znakove. Upotrijebio je jedino Torresanijev znak za početak novoga odlomka. Svi se ostali znakovi senjske tiskare razlikuju od Torresanijevih. Pojedini majstori graveri slovni žigova za glagoljske inkunabule bili su pravi znalci svojega posla. Takav je bio majstor koji je gravirao slovne žigove za prvotisak *Misala*. On je osoba »visoke oblikovne kulture«. Blaž Baromić je uveo tehničke novine u slaganju ligatura. On je novator u stvaranju sveza punoga slova s polovicom slova, što je oci-

jenjeno kao originalan izum kojemu »u povijesti tiskarstva, a naročito u povijesti inkunabula nema paralele« (Paro, 1983, 21).

Od pet hrvatskoglagoljskih inkunabula četiri su liturgijske i jedna neliturgijska. Liturgijske glagoljske inkunabule – misali i brevijari – jednako kao rukopisne glagoljske knjige u načelu, ali ne i posve, odgovaraju tipu misala i brevijara Rimske kurije. Ni među latinskim liturgijskim knjigama u to doba nije bilo posvemašnje jednakosti, jer i u njima dolaze do izražaja individualne pojave. One ovise o regionalnoj i redovničkoj pripadnosti pisara, odnosno priređivača ili naručioca. Individualne se pojave očituju obično u kalendaru i sanktoralu. Pripadnost Rimskoj kuriji hrvatskoglagoljskih liturgijskih knjiga vidi se iz početnih riječi. Misali počinju riječima *Počētie misala po zakonu rimskoga dvora*, a brevijari: *Počētie brvijala po zakonu rimskoga dvora*. Individualnost glagoljskih inkunabula pokazuje već to što mlađe inkunabule nisu pretisci starijih i što im za predložak nije poslužio samo jedan određeni rukopis.

Posljednjih pedesetak godina poraslo je zanimanje za glagoljske inkunabule. Tri inkunabule ponovno su objavljene: 1971. godine prvotisak *Misala* iz 1483. godine, 1991. prvotisak *Brevijara* iz 1491. godine i 1978. *Spovid općena* iz 1496. godine. Uza svako izdanje objavljene su studije s iscrpnom literaturom o svakoj inkunabuli. Izašla je knjiga o slavenskim inkunabulama Mladena Bošnjaka *Slavenska inkunabulistika* (Bošnjak, 1970), u kojoj su obrađene hrvatskoglagoljske inkunabule. U Rusiji se priprema izdanje kataloga glagoljske tiskane knjige. Autor kataloga A. A. Kruming opisao je glagoljske inkunabule u metodološkim uputama: *V pomošč sostaviteljam svodnogo kataloga staropečatnyh izdanij kirillovskogo i glagoličeskogo šriftov. Metodičeskie ukazanija*. Vypusk 2, Moskva 1977, str. 12–14. U povodu 500. obljetnice prvotiska glagoljskoga *Misala* priredila je Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (tada Jugoslav. akademija znanosti i umjetnosti) znanstveni skup *Hrvatska knjiga od glagoljskog Prvotiska do sredine 16. stoljeća*. Tekstovi s toga skupa objavljeni su u časopisu *Slovo* 34 (1984). U pripremi je ponovno izdanje (faksimil) senjskoga *Misala* iz 1494. godine. Faksimilom Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti namjerava obilježiti 500. obljetnicu te glagoljske inkunabule.

Hrvatskoglagoljske inkunabule samo su mali dio tiskarske produkcije Hrvata u ono doba, jer je u 15. stoljeću izašlo stotinu i pedeset tiskanih knjiga u kojima su sudjelovali Hrvati »kao pisci, priređivači, prevodioci, izdavači, tiskari ili na drugi koji način« (Jurić, 81). Inkunabule su nastajale i izlazile u tragičnom povijesnom vremenu za Hrvatsku, kada su Turci uništavali njezina materijalna, kulturna dobra i istrebljivali mirno stanovništvo. »Pustošenja, paljenja, pljačkanja, ubijanja, odvođenja u ropstvo, napuštanja polja i naselja – to su izrazi kojima suvremenici slikaju stanje u Hrvatskoj« (Jurić, 81) u doba kada izlaze inkunabule. Stoga su inkunabule »najrječitiji dokaz nemaloga kulturnog napora i doprinosa hrvatskoga naroda evropskoj kulturi u ovo doba« (Jurić, 90). Hrvatskoglagoljski korpus inkunabula k tomu je jedinstveni primjer upotrebe

najstarijega slavenskoga pisma (glagoljice) u prvom razdoblju evropskoga tiskarstva. U hrvatskoglagoljskim liturgijskim, poglavito brevijarskim inkunabulama, ima najstarijih slavenskih prijevoda pojedinih biblijskih tekstova. U kalendarima tih inkunabula bilježi se 14. veljače svetkovina slavenskih učitelja sv. Ćirila i Metodija. U Baromićevoj inkunabuli *Brevijara hrvatskoga* taj blagdan ima oznaku *dupleks*, što znači da je blagdan većega stupnja. U istoj inkunabuli dolazi služba (oficij) u čast sv. Ćirila i Metodija s odlomcima iz životopisa (*Žitja*) Konstantina-Ćirila.

Danas kada obilježujemo 500. obljetnicu *Brevijara hrvatskoga*, Hrvatska ponovno proživljava tragediju od srpskoga osvajača, možda još težu nego što je proživljavala od turskoga osvajača u doba štampanja inkunabule 1493. godine. Palež, zgarišta, protjerivanja i pokušaj istrebljenja hrvatskoga naroda u vlastitoj domovini – to je slika današnje Hrvatske, koju gotovo ravnodušno promatra Evropa i svijet.

CITIRANA LITERATURA

- Ásbóth, Oszkár, *Az 1494-iki zenggi glagolita misekönyv*, Magyar Könyvszemle IV, 2 i 3, 1896, 120–149 i 209–244.
- Ásbóth, Oskar, *Das zu Zengg im Jahre 1494 gedruckte glagolitische Missale*, Archiv für slav. Philologie 19, 1896, 214–229.
- Badurina-Stipčević, Vesna, *Hrvatskoglagoljska legenda o svetom Pavlu Pustinjaku*, Znanstvena biblioteka Hrvatskog filološkog društva 22, Zagreb 1992.
- Bakmaz, Ivan, *Prvo razdoblje hrvatskoglagoljskog tiskarstva. (Analiza grafije)*, Slovo 31, 1981, 103–132.
- Berčić, Ivan, *Njekoliko staroslavenskih i hrvatskih knjiga što pisanih, što tiskanih glagolicom, kojim se u skorašnje doba u trag ušlo*, Rad JA 59, 1881, 158–185.
- Bosanac, Stjepan, *Uspomene na Vatroslava Jagića*, Grada za povijest književnosti hrvatske, knj. 17, 1949, 91–119.
- Bošnjak, Mladen, *Sačuvani primjerci prve hrvatske tiskane knjige*, Slovo 6–8, 1957, 297–310.
- Bošnjak, Mladen, *Slavenska inkunabulistika*, Zagreb 1970.
- Bošnjak, M. – Hofman, V. – Putanec, V, *Vodeni znakovi hrvatskih inkunabula*, Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, 3, 1963, 20–50.
- Brevijar po zakonu rimskoga dvora [1491]. Faksimil. + Prilozi*, Ivan Bakmaz – Anica Nazor – Josip Tandarić, Zagreb 1991.
- Cronia, Arturo-Cini, Luigi, *Rivalutazione di una scoperta di Emilio Teza: »L'editio princeps« dei breviari glagolitici*, Atti dell'Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti, Anno accademico 1954–55. Tomo CXIII, Classe di Scienze morali e lettere, 71–117.
- Deželić, Velimir, *Inkunabule (prvotisci) zagrebačke sveučilišne biblioteke*, Zagreb 1902.
- Grabar, Biserka, *Tiskani glagoljski Baromićev brevijar*, Slovo 34, 1984, 159–180.
- Hercigonja, Eduard, *Povijest hrvatske književnosti; Knjiga 2. Srednjovjekovna književnost*, Zagreb 1975.
- Irančić, Stjepan, *Poraba glagolice u franjevac III. reda*, Zadar 1887.

- Jagić, Vatroslav, *Ein Beitrag zur südslavischen Bibliographie; Ein zweiter Beitrag zur südsl. Bibliographie; Ein dritter Beitrag zur südsl. Bibliographie*, Anzeiger der philosoph. histor. Classe. Jahrg. 1895, Nr. I, VII, X.
- Jurić, Šime, *Hrvatske inkunabule*, Slovo 34, 1984, 81–90.
- Kruming, Andrej *Rannie glagoličeskie izdanija v bibliotekah SSSR* Slovo 34, 1984, 225–255.
- Labynceev, Ju. A., *Pervaja kniga, napečatannaja glagolicej, i ee issledovatel' Mihail Bobrovskij. (K 500-letiju načala knigopečatanija glagoličeskim šriftom)*, Sovetskoe slavianovedenie 4, 1983, 86–93.
- Milčetić, Ivan, *Prilozi za literaturu glagolskih spomenika*, Starine JA 23, 1890, 80–83; 127–153.
- Misal po zakonu rimskoga dvora. Prvotisak godine 1483. Pretisak: Zagreb, 1971*, Biblioteka pretisaka »Liber Croaticus« Instituta za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Nazor, Anica, *Kulturpovijesno značenje izdanja glagoljske tiskare u Senju g. 1494–1508*, Slovo 21, 1971, 415–442.
- Olteanu, Pandelescu, *Sur les anciennes oeuvres croato-glagolitiques chez les Roumains*, Slovo 21, 1971, 275–289.
- Pantelić, Marija, *Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema misalu kneza Novaka iz 1368*, Radovi Staroslavenskog instituta, knjiga 6, 1967, 5–108.
- Pantelić, Marija, *Kulturni ambijent djelovanja Blaža Baromića, pisca i štampara glagoljskih knjiga*, Senjski zbornik VI, 1973–1975, 31–43.
- Paro, Frane, *O ligaturama u hrvatskoglagoljskim inkunabulama*, 15 dana, 8, 1983, 19–22.
- Paro, Frane, *Tipografska analiza hrvatskoglagoljskog prvotiska Misala po zakonu rimskoga dvora iz 1483. godine*, Slovo 34, 1984, 91–110.
- Putanec, Valentin, *Prilog proučavanju hrvatske inkunabule fragmenta kalendara iz 1491 (Borg. illir. 19)*, Čakavska rič 2, 1988, 3–8.
- Spovid općena, Senj 1496. Pretisak 27. listopada 1978.* Senjsko muzejsko društvo, Urednici dr. Anica Nazor, dr. Branko Fučić. *Spovid općena – latinička transkripcija glagoljskog teksta tiskanog god. 1496. u Senju.* Priredila Anica Nazor, Senj 1979.
- Štefanić, Vjekoslav, *Jedna hrvatskoglagoljska inkunabula iz godine 1491*, Rad JA 285, 1951, 53–93+12 tab.
- Štefanić, Vjekoslav, *Glagoljski Transit svetog Jeronima u starijem prijevodu*, Radovi Staroslavenskog instituta, knjiga 5, 1964, 99–161+8 sl.
- Tandarić, Josip, *Još jedan odlomak prvotiska misala iz 1483*, Slovo 25–26, 1976, 389–391.
- Tandarić, Josip, *Hrvatskoglagoljski ritual*, Slovo 30, 1980, 17–87.
- Tandarić, Josip, *Prvotisak senjske glagoljske tiskare u samostanu franjevacu konventualaca u Cresu*, Croatica christiana periodica, 11, 1983, 184–185.
- Tandarić, Josip, *Hrvatskoglagoljski tiskani brevijar iz 1491*, Slovo 34, 1984, 125–157.
- Teza, Emilio, *Di un Breviario glagolitico del quattrocento*. Rendiconti della Reale Accademia dei Lincei. Classe di scienze morali, storiche e filologiche Serie Quinta. Vol. V. Fasc. 11°, 12°, Roma 1896, 431–444.
- Vajs, Josef, *Nejstarší breviář chrvatsko-hlaholský*, Prag 1910.
- Vajs, Josip, *Najstariji hrvatskoglagoljski misal s bibliografskim opisima svih hrvatskoglagoljskih misala*, Djela JA, knj. 38, 1948.

SUMMARY

CROATIAN GLAGOLITIC INCUNABULA

On the five hundredth anniversary of the *Breviary* of Blaž Baromić
(1493–1993)

1993, the year of the Eleventh International Congress of Slavists, marks the five hundredth anniversary of a Croatian Glagolitic incunabulum – the *Breviary* of 1493 edited by Blaž Baromić. This anniversary is the motivation for a brief examination of Croatian Glagolitic incunabula in general.

Today five Glagolitic incunabula are known: two missals (1483, 1494), two breviaries (1491, 1493), and a manual for conducting confession *Spovid općena* (1496). There are indications that another manual for conducting confession – *Ispovid* – was published in 1492 (a copy of the colophon has been preserved in a Glagolitic miscellany from the first quarter of the sixteenth century). We do not know where the *Missal* of 1483 and the *Breviary* of 1491 were printed. The *Breviary* of 1493 was printed in Venice at the press of A. Torresani. The *Missal* of 1494 and the *Spovid općena* of 1496 were printed in Senj, and the *Ispovid*, of which no copies have been preserved, was printed in Venice at the press of Pelegrinus de Pasqualibus. The missals and breviaries were printed in Croatian Church Slavonic, while the *Spovid općena* was translated from Italian (*Confessionale generale* of M. Carcano) into čakavian.

The missals and breviaries were printed in two colors, the *Spovid općena* across the entire page and in one color. Some Glagolitic incunabula are printed on both paper and parchment. The *Missal* of 1483 is a masterpiece of printing craft. Only a very few original copies of glagolitic incunabula have been preserved. Of the *Breviary* of 1491 and the *Spovid općena* we have only a single copy. In recent times the study of Croatian Glagolitic incunabula has been progressing. Three have been republished: the *Missal* of 1483, the *Breviary* of 1491, and the *Spovid općena* of 1496.